

КАПИТЕЛ 13 / CHAPTER 13¹³

THE PERSONALITY OF HRYHORI SKOVORODA IN THE NARRATIVES OF OLES HONCHAR: PSYCHOLINGUISTIC DIMENSIONS

DOI: 10.30890/2709-2313.2023-17-04-019

Вступ

Багатогранна філософська і літературна творчість українського Сократа стала останньою ланкою переходу від давньої до нової української літератури. Думки Олесь Гончара – класика української літератури, Героя України, громадського і політичного діяча – своєрідні наративи діариста, громадянина незалежної України, ґрунтуються на особистісних спостереженнях і відчуттях, помножених на власний життєвий досвід, талант митця, творчий шлях, а також узагальнення. Це симбіоз логічної креативної перцепції особистості Г.С. Сковороди, видатного українського філософа і просвітителя-гуманіста, педагога і поета, байкаря-мислителя і громадського діяча. Найповніше уявлення про потрактування діаристом особистості Григорія Сковороди маємо зі «Щоденників» Олесь Гончара.

Дескрипція творчості Григорія Сковороди простежена у дослідженнях науковців, зокрема, монографічному дослідженні Дмитра Багалія «Український мандрівний філософ Григорій Сковорода» [1], численних працях Григорія Васяновича та інших. Дослідники творчості Олесь Гончара накреслюють спадкоємний орієнтир у пошуках істинної мудрості двох мислителів: Олесь Гончара екстраполює духовний посил Григорія Сковороди у ХХІ століття. О. Галич наголошує, що щоденникові записи Олесь Гончара побудовані таким чином, що містять, крім більш-менш регулярних записів фактичного характеру, котрі передають певні події його життя, фіксують справжні розмови з реальними людьми, розкривають дійсні перипетії якихось найважливіших подій в житті не лише автора, а й у цілому країни, в якій він жив, трапляються уривки, начерки майбутніх художніх чи публіцистичних творів з домислом і вимислом, пейзажні чи портретні замальовки, народні анекдоти, дотепи. Що органічно вписується в структуру цього мемуарного жанру [3, с.28]. Саме «Щоденники» і дають можливість простежити, як формувалося ставлення митця до особистості постаті унікального філософа. Близькість світоглядна незаперечна, часто Олесь Гончар використовує напрям думки Григорія Сковороди – до любові, розуму, духовності. Леонід Ушкалов узагальнює здобуток мислителя: «Філософ, будучи, як усяка людина «приреченим» на свободу волі, обирає для себе свободу від

¹³Authors: *Ihnatieva Svitlana Yevgenivna, Tsiupiak Iryna Konstantinovna*

пристрастей, розум...» [10, с.41]. Як слушно зауважує Ірина Цюп'як «Велика сила любові автора розкривається у прагненні віднайти глибинні витoki буття народу, зафіксувати їх» [11,с.113].

13.1. Духовні домінанти філософських засад Г. Сковороди

Для Олесь Гончара духовні домінанти філософських засад Г. Сковороди близькі і зрозумілі, він використовує їх для підтвердження власних думок: *«Супокій є головним у русі»* [5, с.362]. Разом із відомим філософом повторює філософську істину, осмислює початки існування життя: *«Повернення речей до першопочатку – це і є спокій»* [5, с.362]. Олесь Гончар, вбираючи народну мудрість, підкріплену сентенціями Григорія Сковороди визначає мудрість як властивість Природи: *«Проста і неосяжна мудрість у всьому. Повсюди діє прихований розум, чи що?»*[5, с.214].

Для Олесь Гончара Григорій Сковорода – мірило світової мудрості і духовності. Він порівнює його з найвидатнішими філософами давнини – Лао-цзи і Сократом: *«Сковорода у своїх поглядах близький не лише до Сократа, а й до Лаоцзи, про якого він, звичайно, чути не міг»* [5, с.362]. Зрештою, усіх мислителів об'єднує справжня філософія життя: простота і здоровий глузд у всьому, гармонія з природою і з самим собою, невибагливість у побуті, гуманоцентризм. Недаремно багато дослідників відзначали подібні особливості в концепції дійсності і людини Олесь Гончара.

У знаменний рік – 300-річчя від дня народження видатного українського мислителя Григорія Савича Сковороди, долаючи злісні та підлі підступи ворога, в розмаїтті сьогодення все чіткіше увиразнюється і підноситься велич людського духу двох митців – Г.С. Сковороди і О.Т. Гончара. Особистість Григорія Сковороди й у XXI сторіччі приваблює сотні і тисячі охочих до знань. Його життя і творчість неодноразово ставала об'єктом вивчення науковців. До оцінки творчості Григорія Сковороди звертаються і сьогодні філософи, мовознавці й літературознавці, теологи, психологи, педагоги.

13.2. Наративна рецепція особистості Григорія Сковороди

Увесь корпус щоденникових записів розглядаємо як наративну модель, що існує в часовому просторі. Як зауважує С. Ігнат'єва «наративна модель виступає

як засіб організації особистого досвіду, який відображає емоційний стан оповідувача. Аналіз наративу базується на ідеях інтертекстуальності (все, про що автор дізнався до моменту написання свого тексту, невідомо і несвідомо відчувається в його «творінні»). Щоденниковий дискурс є джерелом психологічної інформації і становить наратив, який можна досліджувати методом дискурс-аналізу та який розглянемо як матеріал для наративного методу дослідження» [7, с.191].

Олесь Гончар у щоденникових наративах неодноразово звертався до особистості Григорія Сковороди, того, хто, на думку Олесь Волі, «допомагає тримати своє «я» в чистоті, «щоб світ не зловив» [2, с.701]. Діарист Олесь Гончар 31 раз згадує Григорія Сковороду – українського просвітителя-гуманіста, філософа і поета. Щоденниковий наратив розкриває оригінальну діарійну рецепцію ментальних особливостей особистості, засвідчує прагнення митця якнайповніше пізнати особистість Григорія Сковороди в його ідентичності. Важливу роль тут відіграють його світоглядні позиції, етноментальні чинники для оприявлення яких максимально вирашним є саме жанр діаруша. Загалом, як засвідчує Тетяна Радзівська, «Специфіка щоденникового наративу виявляється в його тематичному репертуарі, який формується уявленням про комунікативну цінність того, що повідомляється. Вона визначається, з одного боку, станом актуальної свідомості автора в момент написання, його психологічним станом, фокусом уваги, ціннісними настановами, а з другого, – його фоновими уявленнями, які можуть бути «реконструйовані» дослідником» [9, с.66].

Відомо, що ще в юності Олесь Терентійович захоплювався унікальним філософом, музикантом, письменником і прагнув створити про нього роман. А.Г. Погрібний зазначає: «А крім того, до «чогось вартого зі своєї довоєнної творчості О. Гончар відносить також [...] чернетки роману про Григорія Сковороду, що так і не були після війни розшукані» [8, с.17]. Сам діарист про це занотує так: «Повість загинула в Харкові під час фашистської окупації. А Сковорода був з нами на Росі» [5, с.541]. Під час війни сутність особистості Григорія Сковороди, як ангела-охоронця супроводжувала молодого студбатовця разом із бабусиною і сестриною молитвою, стала своєрідним оберегом, з яким зв'язався потім Олесь Гончар, ставши відомим класиком. На жаль, не судилося нам мати цей величний літературний пам'ятник, можемо лише уявити, які б барви слова використав Олесь Гончар, майстер слова, для того, щоб найповніше розкрити велич особистості українського Сократа.

13.3. «Тепла філософія» Сковороди

Олесь Гончар висловлює захоплення філософією українського мислителя, називає її *теплою* : «**Тепла філософія Сковороди...** Так про неї можна сказати. Справді, **тепла, людяна** на відміну від тих **струнких та холодних** німецьких побудов – філософських систем, що аж кінчалися жорстокістю Ніцше та інших. Наскрізь гуманістичний він у своїх всежиттєвих шуканнях, цей наш український Сократ... Жаль, рідко звертаємось до нього [5, с.202]. Прикметник 'тепла', що залучений як епітет для опису філософії Сковороди використано, на нашу думку, вдало, оскільки він має значення 'досить висока температура; середнє між гарячим і холодним'; 'який добре захищає від холоду, зігріває!'; 'який добре зберігає тепло', 'наповнений теплом'. Він підсилений прикметником 'людяний'. Саме так і можна відчувати «теплоту філософського слова» Сковороди. Відчуті температуру філософії Сковороди – особлива обдарованість діариста-митця. 'Тепла філософія Сковороди' – вдала психологічна індивідуально-авторська образна метафора, яка з часом переросла у загальнономовну. Олесь Гончар наголошує і на наскрізному прикметнику – гуманістичний, з одного боку пов'язуючи його з поняттям «людяний», з іншого – «всежиттєвий», тобто всеохопний, всебічний, той, що має зв'язок з життям, а не смертю. Важливо, що психологічне сприймання життя завжди у народній традиції пов'язувалось з теплом, інколи жаром, а смерть з холодом, огильний холод, холодний, як мрець тощо.

Синонімічні й антонімічні відношення у межах одного контексту можуть установлюватися і між індивідуально-авторськими метафорами, що також дає змогу досягти смислової зв'язності та цілісності тексту.

У процесі метафоризації відбувається порушення семантичного узгодження, однак його заміщає семна динаміка. Таким чином, вона контекстуалізується смисловою, асоціативною зв'язністю, опосередкованою когнітивними механізмами виникнення і сприйняття інформації наративу.

Непересічний талант Олеся Гончара спрямований потребою у психологічному процесі творчості. Він свідомо орієнтує своє мислення на те, що є вагомим і значущим для нього. Із сукупності структур, які отримують, передають та аналізують інформацію із зовнішнього та внутрішнього середовищ він виокремлює саме сенсорну систему температури. Температурна синестезія викликає не тільки тактильне відчуття, на які здатна людина, а й можливості відчувати дотики, сприймати температуру рецепторами, уможливлене додаткові відчуття, психологічні уявлення – почуття загальнолюдської чесноти –

людяності як основи щасливого буття людини. Однак Олесь Гончар протиставляє теплу, людяну філософію українського філософа Сковороди стрункій холодній німецькій філософській системі. Діарист дає реалістичну оцінку подіям навколишнього світу, оскільки дихотомія 'тепла-холодна' фокусується на обох протилежних полюсах позначуваного явища. У тексті-повідомленні ядерну позицію має антонім, який позначає позитивний полюс оцінки явища.

13.4. Антропонімійні номінативи в контексті щоденникового нарративу

У контексті щоденникових нарративів Олесь Гончар актуалізуються антропонімійні номінативи, створюють своєрідне аксіологічне поле осмислення особистості Григорія Сковороди. Олесь Гончар актуалізує власні імена, які властиві українській мові. Так, антропонімійний номінатив «Фрідріх Ніцше» вступає в суперечність з номінативом «Григорій Сковорода», оскільки – філософські пошуки німецького мислителя – пошуки моралі для вільної людини на шляху руйнування традиційних цінностей, орієнтація на деструкцію людяності, особистості, самої людини. У антропонімійному номінативі «Матахми Ганді» є багато спільного з переконаннями українського Любомудра. На думку українського класика, *«кожен по-своєму, але обидва рухались до найістотнішого розуміння життя й місії людини. Мистецтву властива зіркість, виняткова проникливість, воно, очевидно, зіркіше за науку. Від рівня моральності людини, її духовності зрештою залежатиме все. Тут Гоголь перегукувався зі Сковородою, – дивовижна близькість у поглядах. Сковорода у своїх поглядах близький не лише до Сократа, а й до Лаоцзи, про якого він, звичайно, чути не міг. Дивна річ, як понад відстані, понад епохи загадкова якась сила єднала мудреців планети! Чому так багато між ними спільного, а не відмінностей? Чому думка їхня билася саме в такому, а не в іншому напрямку?»* [4, с.362]. Махатма Ганді – провісник миру в усьому світі. Філософські погляди Ганді ґрунтувалися на ненасильницькому протесті і миролюбності у вирішенні найгостріших національних і соціальних конфліктів, що є близьким для філософії Сковороди.

Прикметно, що Олесь Гончар в різні періоди свого життя активно співвідносить психотипи відомих українців, знаходить спільне підґрунтя для паралелей в ментальності українців:

а) Григорія Сковороди, Павла Тичини, Івана Козловського: *«Чимось*

для мене вони дуже схожі між собою – оці троє : Сковорода, Тичина, Козловський. **Як три брати у вічності.** Що їх єднає ? Найбільше, мабуть, українська духовність. Внутрішня гармонійність. Устремління до ідеалу [6, с. 292];

б) **Миколи Гоголя, Павла Тичини, Григорія Сковороди, Івана Козловського:** *«Гоголь по типу своєї нервово-психічної структури нагадує Тичину. До цього ж типу, мені здається, належать Сковорода, Козловський...»* [5, с. 257].

в) **Миколи Гоголя і Григорія Сковороди.** Ім'я Миколи Гоголя і його близькість з поглядами Сковороди безсумнівна : *«суто український тип генія зі всіма його достоїнствами й слабкостями (скажімо, беззахисність перед життям)»* [5, с.257]. О. Гончар використовує сему «беззахисність» як синонім до слова «наївність», «дитячість», що виокремлює сутність українських геніїв – залишатися по-дитячому щирими і чесним у відображенні свого бачення творчості.

г) **Тараса Шевченка й Івана Франка:** *«... то інший тип. То саме можуть»* [5, с. 257] .

д) **Григорій Сковорода і Павло Тичина.** Відзначає органічний зв'язок із сонячним кларнетистом Павлом Тичиною, відзначаючи найхарактернішу особливість унікальної особистості, такої виокремленої і наділеної надзвичайним даром *«...обом їм даровано природою чути Всесвіт, чути музику сфер, чути Бога... Тим вони й рідкісні, тим унікальні, що їм відкрилося предвічне»* [4, с.436].

Автор використовує фонічну особливість геніальних митців – чути Бога може не кожен, навіть талановитий митець, а лише наділений особливими здібностями. О.Гончар розкриває підтекст свого твердження – І П.Тичина і Г.Сковорода вміли грати на музичних інструментах, обидва навчалися в духовній семінарії, співали у семінарському хорі, але головне, були залюблені у красу природи і людської душі. Знаково, що П.Тичина розпочне роботу над створенням поеми-симфонії «Сковорода». О. Гончар болісно сприймав нападки та нерозуміння сутності життєтворчості та психологічного надлому автора «Сонячних кларнетів»: *«Наче б було йому легше, якби Тичина пішов у могилу, не вичерпавши себе до кінця, адже ж, як пізніше виявилось, він ще був спроможний сказати: «Я єсть народ...» і створити «Похорон друга» та «Сковородинівську симфонію»* [6, с.361].

е) **Шевченко, Гоголь, Сковорода:** «За трагізмом долі ми народ унікальний. Найбільші генії нації – Шевченко, Гоголь, Сковорода – все життя

були безпритульними. Шевченків «Заповіт» написано в Переяславі, в домі Козачковського, Гоголь помер у чужому домі, так само бездомним пішов із життя й Сковорода... [6, с.318]. Поняття «безпритульність» має значно ширше значення, ніж поняття «безхатченко», воно вміщує свідому відмову від матеріальних цінностей та розпростореність у всесвіт, прагнення повного злиття часткового з цілим, максимальна доступність і вищість духовного над тілесним, так вели своє життя давні дервіші, брахмани, блаженні.

є) **Руссо, Сковорода, Толстой:** Руссо, Сковорода, Толстой геніально передчули вищу мудрість. Яка стала найгострішою потребою нашого часу: вернутися до природи, шукати гармонійності в неї. Іншого шляху немає. Цивілізація несе зручності, вигоди, але щастя людині не може дати» [5, с. 54].

ж) **французькі енциклопедисти:** «Одне ясно – розумом він був рівний французьким енциклопедистам, моральне вчення його дуже актуальне й для нашого багатого в чому аморального віку» [6, с. 363].

Прикметно, що Олесь Гончар у своєму щоденниковому дискурсі вдається до інтертекстуальних вкраплень. Він цитує фрагмент листа Григорія Сковороди своєму другові Ковалинському: «На запитання: *Що робить Сковорода, чим забавляється? Відповідав: «Я радуюсь, а радощі, є цвіт людського життя»* [5, с.530]. Відповідь Сковороди філософська. Свої емоції він омовлює афоризмом: «*Радощі, є цвіт людського життя*». Настрій, самопочуття Григорія Сковороди, безперечно, відбивається в манері його мовлення. Уплетення в епістолярій афоризму ілюструють одну з ключових ознак філософії Сковороди. Олесь Гончар розмірковує над окремими подіями, вдало, на наш погляд, творить власні афоризми, вдається до алюзій: «*Істина – це такий птах, що його зловити не так-то просто*» [6, с.451]. Природно, що тонка натура діариста важко сприймала тогочасну дійсність. Він звертається до афористики Сковороди, розмислює над практично вічними питаннями істини.

Водночас порівнює філософію з птахом, який, на його глибоке переконання: «*Навіть Сковороді цей птах не завжди в руки давався*» [6, с.451]. З образом птаха асоціюється образ душі. Психологічне сприйняття архетипу птаха здавна має специфічні етнічні, політичні, ментальні філософські асоціації. Пригадаймо давньогрецькі міфи (Про Леду і Зевса, який перетворився на лебедя та ін.), комедію «Птахи» Аристофана, поезії Ш.Бодлера, Р.М.Рільке, М.Драй-Хмари, В.Симоненка, О.Завгороднього та ін. Птах стає уособленням лету, високості людських помислів, невловимості і швидкоплинності людських дум і шукань. Водночас цей образ може позначати і обман – не завжди вдається осягнути істину в її повному завершенні.

Висновки

Отже, досліджені сутнісні аспекти особистості Григорія Сковороди в щоденниковій візії Олеся Гончара. Виокремлені домінанти авторського світосприйняття, уявлення і вираження знайшли своє відображення у психолінгвістичних роздумах, роздумах, сентенціях. Вони всебічно репрезентують особистість українського Сократа, Любомира – Григорія Сковороди. Головними домінантами мислесфери філософа Григорія Сковороди і діариста Олеся Гончара є прагнення до духовності, високий гуманізм, осягнення істини і намагання втілити її в дійсність власним способом життя. З'ясована особлива обдарованість діариста-митця – відчуття температури філософії Сковороди. Визначена індивідуальна авторська метафора – 'тепла філософія Сковороди'.

У щоденниковому наративі антропоніміїні одиниці представлені широко. Вони акумулюють імпліцитну й експліцитну інформацію, розкривають внутрішнє «Я» діариста. Глибока продуманість у виборі антропоніміїних одиниць насичує наратив когнітивною інформацією, наділяє його багатоманітними функціями. Текстова палітра щоденникового наративу Олеся Гончара вирізняється глибоким загальнолюдським сенсом.